

Aleksandrs Petrovs

Latvijas PSR likumdošanas akti vides aizsardzības jomā kā vēstures avoti*

Atslēgas vārdi: vides aizsardzība, dabas aizsardzība, vides politika, likumdošana, Latvijas PSR

Kopsavilkums

Latvijas PSR likumdošanas akti vides aizsardzības jomā veido plašu vēsturiskās izpētes materiālu kopumu. Sākot no daudziem desmitiem valdības un Komunistiskās partijas lēmumiem un beidzot ar sešiem pantiem 1978. gada Konstitūcijā, tie formāli noteica republikas politiku šajā jomā, taču nebūt ne obligāti atspoguļoja objektīvo realitāti. Tieši otrādi, tikai aplūkojot tos kā vēstures avotus, noteicot to rašanas cēloņus un apstākļus, ir iespējams secināt, kāds ir to pienesums pagātnes rekonstrukcijā, proti, kādus konkrētus notikumus un procesus tie var izgaismot. Pašsaprotami, ka Latvijas PSR likumdošanu nav iespējams analizēt ārpus vissavienības līmeņa likumdošanas konteksta, kurai tā bija pilnībā pakļauta. Taču tikpat aplami būtu apgalvot, ka republiku likumu izstrāde bija tikai un vienīgi PSRS likumu “akla atdarināšana” – daudzos gadījumos republiku likumdošana lielākā vai mazākā mērā tika pielāgota vietējiem apstākļiem. Raksta mērķis ir sniegt ieskatu par Latvijas PSR likumdošanas aktiem vides aizsardzības jomā kā vēstures avotiem – to īpatnībām, avotpētniecisko vērtību un izmantošanas potenciālu.

The Environmental Legislative Acts of the Latvian SSR as Historical Sources

Key words: environmental protection, nature conservation, environmental policy, legislation, Latvian SSR

Summary

The environmental legislative acts of the Latvian SSR represent a substantial and diverse body of material for historical research. Ranging from dozens of government and Communist Party decrees to six articles in the 1978 Constitution, these acts formally established the republic's policy in this area. However, it should be noted that these documents do not necessarily reflect objective reality. Consequently, they must

*Raksts izstrādāts Atveseļošanas un noturības mehānisma atbalstītā projektā “Latvijas Universitātes iekšējā un ārējā konsolidācija” (Nr. 5.2.1.1.i.0/2/24/I/CFLA/007).

be analysed as historical sources, examining the factors that led to their creation and assessing how they contribute to the reconstruction of the past by illuminating specific events and processes. It is also axiomatic that the legislation of the Latvian SSR cannot be analysed in isolation from the context of all-Union-level legislation, to which it was completely subordinated. Nevertheless, it would be erroneous to assume that the establishment of republican legislation was merely a “blind imitation” of the USSR laws; in many cases, republican legislation was adapted to local conditions to a greater or lesser extent. The aim of this paper is to provide insights into the peculiarities, value, and the ways in which the environmental legislative acts of the Latvian SSR can be utilised as historical sources.

Ievads

Normatīvo tiesību aktu jeb likumdošanas aktu analīze ir viens no vēstures avotu pētniecības pamatvirzieniem. Aleksandrs Gavriļins raksturo tos kā vienu no svarīgākajām vēstures avotu grupām, bet vienlaikus arī vienu no specifiskākajām (Gavriļins 2017, 62). Liekas pašsaprotami – nav iespējams ignorēt tādus avotus kā pāvesta bullas, *Formula Regiminis* un Kurzemes statūti, Satversmes sapulces izdotie konstitucionālie akti vai 1990. gada 4. maija Latvijas PSR Augstākās Padomes deklarācija “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”, pētot attiecīgus periodus Latvijas vēsturē. Šie avoti tiek respektēti – analizēti, pārtulkoti un izdoti krājumos, tiem tiek veltītas monogrāfijas, konferences un projekti.

Taču attiecībā pret vienu no Latvijas vēstures – padomju – perioda likumdošanas aktu kopumu valda sava veida “īpaša attieksme”. Būtu aplami apgalvot, ka tie pavisam nebūtu pētīti un analizēti, taču ir jāatzīst, ka zinātniskais darbs joprojām tiek veikts gandrīz vienīgi ar represīvo orgānu dokumentiem, kamēr pārējās izcelsmes akti parasti piesaista visai vāju vēstures pētnieku uzmanību. Pat pilnīgi apzinoties to emocionālo aspektu, kas neizbēgami pavada Latvijas valsts un tās tautas pagājušā gadsimta vēstures izpēti un izprašanas procesu, tikpat kā pilna padomju perioda juridiskās bāzes ignorēšana 35 gadu garumā jebkurā gadījumā nešķiet pamatota. Piemēram, izvilkumi no 1978. gada Latvijas PSR pamatlikuma – Konstitūcijas – pirmo reizi kā vēstures avoti tika pārpublicēti vien 2023. gadā – Jāņa Čerusa sastādītajā sērijas “Vēstures avoti augstskolai” IX sējumā (Čeruss 2023, 23–32), kamēr specifiskāko padomju likumdošanas aktu tekstu sameklēšana publicētajos avotos joprojām mēdz būt netriviāls uzdevums, kaut gan vēstures perspektīvā tie ir tapuši pavisam nesen un vēl aizvien nav zaudējuši savu vēsturisko aktualitāti.

Šī parādība lielā mērā varētu tikt izskaidrota ar emocionālo attieksmi pret izpēti objektu. Kamēr sabiedrībā dažādu iemeslu dēļ joprojām ir jūtama (un arī stimulēta) šī pagātnes perioda viscaur traumatiskā uztvere, tā bezkaislīgā un vispusīgā izpēte ir lielā mērā apgrūtināta un arī nepopulāra. Savukārt vulgarizēts koncepts par Latvijas PSR kā tiesību subjekta būtību, kas nereti tiek raksturota kā “kolonija” (Riekstiņš 2015, 6–16; Upmalis 2020, 333–334), respektīvi, mākslīgi izveidots un juridiski niecīgs veidojums, padara tās likumdošanas aktu kopumu izpēti un zinātnisko analīzi par šķietami bezjēdzīgu. Tomēr tā nav. Protams, Latvijas PSR tiesību aktu pilnīga pakļautība attiecīgajiem PSRS mēroga aktiem (tostarp vadošās Padomju Savienības

Komunistiskās partijas lēmumiem, kuri *de facto* arī ir pieskaitāmi pie padomju tiesību avotiem, pie tam primārās nozīmes) neizraisa šaubas. Taču retorisks būtu jautājums, vai tas vien ir pietiekams pamatojums, lai atmestu to izpēti, it īpaši ņemot vērā, ka piekļūšana PSRS mēroga likumdošanas aktu un PSKP lēmumu pirmtekstiem pētniekam no Latvijas šobrīd ir ārkārtīgi apgrūtināta.

Latvijas PSR vides aizsardzības likumdošana: ģenēzes un pēctecības problemātika

Latvijas akadēmisko juristu aprindās jautājums par padomju perioda tiesiskās bāzes analīzi, tās lomu un vietu Latvijas tiesību vēsturē un tagadnē nav nedz tabuēts, nedz atmests – vispārpieņemta ir atziņa, ka transformācija no tās uz mūsdienās spēkā esošo tiesību sistēmu notika pakāpeniski daudzu gadu garumā (Levits 2018, 56–57), savukārt mēģinājumi pielīdzināt šī procesa dinamiku straujai valstiskās neatkarības atjaunošanas procesa dinamikai varētu liecināt tikai par idealizētu priekšstatu un vāju saprašanu par abu procesu būtību.

Īsts piemērs LPSR un mūsdienu LR tiesiskās bāzes zināmai pēctecībai (kaut arī ne formālai), it sevišķi dabas tiesiskās aizsardzības jautājumā, ir Ulda Krastiņa mūža darbs attiecīgās tiesiskās bāzes veidošanā¹ un sistematizēšanā gan padomju periodā², gan arī pēc PSRS sabrukuma³. Tomēr, ja 1990.–1991. gada kā LR vides likumdošanas “izejas punkta” definīcija ir diezgan pašsaprotama⁴, tad, kad un ar ko ir sākusies attiecīgās LPSR likumdošanas veidošanās, ir jautājums, uz kuru līdz šim netiek mēģināts atbildēt.

Vispirms daži vārdi par padomju vides tiesiskās aizsardzības saikni ar pašiem pirmajiem padomju varas dekrētiem un marksisma-ļeņinisma filozofiju kopumā. No vienas puses, pietiekami taisnīgs būtu apgalvojums, ka Kārļa Marksa un Vladimira Ļeņina ideju ietekme uz notiekošo 70. gados Padomju Savienībā bija jau samērā neliela – kaut viņu vārdi joprojām tika pieminēti itin visās sfērās, aiz tās vairumā gadījumos nestāvēja mēģinājumi radoši attīstīt un pielietot viņu teorētisko mantojumu – padomju projekta t. s. “stagnācija” cita starpā izpaudās arī šajā aspektā. No otras puses, pētot šo mantojumu, lai noskaidrotu pašu domātāju attieksmi pret vides saudzēšanas jautājumiem, tiek iegūti visai interesanti un pētījumam noderīgi rezultāti. Neatreferējot, ko minētie domātāji pauda savos klasiskajos darbos (par kapitālismu un imperiālismu kā iekārtu, kas nežēlīgi ekspluatē ne tikai strādnieku šķiru, bet arī dabu

¹ No priekšvārda viņa 2003. gadā izdotajai biobibliogrāfijai ir uzziņams, ka “strādādams Augstākajā tiesā, Uldis Krastiņš iesaistās republikas dabas tiesiskās aizsardzības pasākumos. Uldis Krastiņš bijis Latvijas Dabas un pieminekļu aizsardzības biedrības Centrālās padomes sastāvā un ticis ievēlēts par vairāku šīs biedrības kongresu delegātu. Par dabas aizsardzības tiesiskajiem jautājumiem republikas dažādos preses izdevumos viņš publicējis daudzus rakstus, izstrādājis dažādus palīgmateriālus lektoriem. Par šīm publikācijām viņš bijis divu minētās biedrības izsludināto konkursu laureāts. 1983. gada 12. februārī Uldis Krastiņš apbalvots ar Latvijas Dabas un pieminekļu aizsardzības biedrības Goda nozīmi. Viņš ir Latvijas Augstākās tiesas plēnuma 1976. gada aprīļa lēmuma ‘Par tiesu praksi, piemērojot krimināllietās likumus par dabas aizsardzību’ projekta autors” (Ranka 2003, 7). Tāpat dabas tiesiskajai aizsardzībai bija veltīta gan viņa 1977. gadā aizstāvētā juridisko zinātņu kandidāta disertācija, gan 1995. gada habilitācijas darbs.

² Piemēram, Krastiņš 1977; Krastiņš 1984; Krastiņš 1988.

³ Piemēram, Krastiņš 1997; Krastiņš 2001.

⁴ Hronoloģiski pirmais atjaunotās LR vides tiesību akts bija 1990. gada 20. jūnija likums “Par Latvijas Republikas Vides aizsardzības komiteju”, savukārt likums “Par vides aizsardzību”, kas aizstāja 1968. gada likumu “Par Latvijas PSR dabas aizsardzību”, stājās spēkā 1991. gada 6. augustā un ar grozījumiem ir bijis spēkā līdz 2006. gada 28. novembrim.

un tās resursus), pamatoti tomēr būtu aplūkot vides likumdošanas stāvokli padomju varas pirmajos gados – V. Ļeņina dzīves laikā. Par pirmo soli dabas resursu aizsardzībai nereti uzskata vienu no pašiem pirmajiem – 1917. gada 26. oktobra (8. novembra pēc jaunā stila) – Padomju valdības Dekrētu par zemi, ar kuru visa Padomju Krievijas zeme un tās resursi tika pasludināti par vistautas (valsts) īpašumu. Tieši visaptverošā nacionalizācija kļuva par padomju varas tiesisko pamatu arī specializētās vides aizsardzības normatīvo aktu kopuma izstrādei – jau 1919. gadā Astrahaņas guberņas izpildkomitejas pārstāvis Nikolajs Podjapoļskis (1883–1934) V. Ļeņina uzdevumā sagatavoja dekrēta projektu par apkārtējās vides aizsardzību, kas paredzēja izveidot īpašu valsts vides aizsardzības iestādi (pats dekrēts pieņemts 1921. gadā) (Weiner 2000, 26–29), bet kopumā pirmajos pēcrevolūcijas gados tika izdoti vairāki desmiti tādu aktu. Pārsvārā tie regulēja ar medībām un mežizstrādi saistītos jautājumus, ko var izskaidrot ar gluži racionālajiem apsvērumiem, bet tāpat tika aktīvi turpināta vēl carisma laikā iesāktā dabas rezervātu dibināšana (līdz 1924. gadam Padomju Savienībā to bija jau vismaz 10). Neatpalika arī dabas aizsardzības institucionalizācija, valstij pārņemot iniciatīvu no līdz šim pastāvošām entuziastu biedrībām. Spilgts piemērs – 1919. gadā izveidotā specializētā Tautas saimniecības padomes Ķīmiskās rūpniecības nodaļas Ūdens aizsardzības centrālkomiteja, kas nodarbojās ar uzņēmumu notekūdeņus uzņemošo ūdenstilpņu izpēti, notekūdeņu radītā piesārņojuma apkarošanas veidu meklēšanu, kā arī ekspertīžu un konsultāciju nodrošināšanu notekūdeņu attīrīšanas jautājumos (RGAE, f. 478, op. 9, d. 1175, l. 53–54). Faktiski šīs tradīcijas attīstībai pielika punktu 1929. gadā Maskavā notikušais 1. Viskrievijas Dabas aizsardzības kongress, kas uz daudziem gadiem dabas aizsardzību atstāja otrajā plānā par labu staļiniskajam industrializācijas plānam. Tomēr šis konteksts pamatoti ļauj saskatīt atgriešanos pie šī jautājuma 50.–60. gados ne tikai kā jaunu tendenci, bet arī kā atgriešanos pie pirmsākumiem, pie agrīnās padomju prakses.

Ņemot vērā iepriekš minēto, intuitīvi varētu šķist, ka Latvijas PSR, kas kļuva par PSRS sastāvdaļu padomju dabas aizsardzības politikas panīkuma laikā, likumu kopumā apkārtējās vides aizsardzībai veltītie akti līdz 20. gadsimta 50.–60. gadiem varētu neparādīties, taču realitātē atsevišķi Latvijas PSR Tautas Komisāru (kopš 1946. gada – Ministru) Padomes praktiska rakstura lēmumi par šo jautājumu tika izdoti gan 1940.–1941. gadā, gan neilgi pēc kara beigām, 40. gadu vidū – 50. gados, piemēram:

- ar Latvijas PSR TKP 1941. gada 13. marta lēmumu Nr. 364 “Par mežu aizsardzību Latvijas PSR teritorijā” (LNA LVA, 270. f., 1. apr., 51. l., 1.–31. lp.) tika apstiprināts Nolikums par mežu aizsardzību, kas, zināmā mērā balstīdams uz 1923. gada Krievijas PFSR Mežu kodeksu, noteica visus republikas mežus par Latvijas PSR Mežu rūpniecības tautas komisariāta pārziņā esošo valsts īpašumu, kā arī ieviesa īpaši aizsargājamo teritoriju (saudzējamo mežu, ūdens aizsardzības mežu, dabas parku un dabas pieminekļu) kategorijas un to apsaimniekošanas noteikumus. Pēc kara šie noteikumi tika pārstrādāti atbilstoši objektīvajai situācijai republikā, kas ir atspoguļots Latvijas PSR TKP un LK(b)P CK 1945. gada 29. septembra lēmumā Nr. 197 “Par mežsaimniecības atjaunošanu un uzlabošanu Latvijas PS Republikā” (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 35. l., 7.–26. lp.) un Latvijas PSR TKP 1946. gada 2. janvāra lēmumā Nr. 4 “Par Latvijas PSR mežu sadalīšanu grupās” (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 211. l., 20.–31.

lp.), kurā 1294,7 ha republikas mežu tika noteikti par I grupas mežiem jeb aizsargājamiem dabas pieminekļiem;

▪ Latvijas PSR MP 1947. gada 24. septembra lēmums Nr. 856 “Par ūdens avotu pasargāšanu no netīrumiem un sanitāro aizsardzību” (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 397. l., 214.–218. lp.), kas, pamatojoties uz attiecīgo PSRS MP 1947. gada 31. maija lēmumu Nr. 1823, uzlika par pienākumu vairākām republikas rūpniecības ministrijām nekavējoties izbūvēt savos uzņēmumos jaunas vai rekonstruēt jau esošās ūdens attīrīšanas iekārtas. Tiesa, vēl vismaz pāris gadus šis visnotaļ nepieciešamais lēmums tā arī “palika uz papīra”, jo atbildīgajām ministrijām nebija nepieciešamo līdzekļu tā realizācijai, un arī attiecīgo asignējumu piešķiršana nenoritēja pietiekoši operatīvi, par ko liecina pēc pusotra gada izdots Latvijas PSR MP 1949. gada 21. februāra rīkojums Nr. 152-r un pielikumi tam (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 984. l., 153.–186. lp.);

▪ Latvijas PSR MP 1953. gada 27. janvāra lēmums Nr. 71 “Par cīņu pret zivsaimniecībai nozīmīgu ūdenstilpju un ūdensapgādes avotu piesārņojumu” (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 1882. l., 223.–225. lp.), pamatojoties uz attiecīgo PSRS MP 1953. gada 3. janvāra lēmumu Nr. 11, faktiski atkārtoja 1947. gada lēmumu, akcentējot neattīrīto notekūdeņu kaitīgumu ne tikai apkārtējai videi un cilvēku veselībai, bet arī tautsaimniecībai – it īpaši zivsaimniecībai, kā arī noteicot aizliegumu nesaskaņoto rūpniecības atkritumu izgāztuvju iekārtošanai (kas, ir jāatzīst, praksē arī tika ievērots visai vāji);

▪ LKP CK biroja un Latvijas PSR MP 1956. gada 1. oktobra lēmums Nr. 61 “Par ūdens baseinu pasargāšanu no netīru ūdeņu iepludināšanas un par zivju rezervju papildināšanu Latvijas PS Republikā” (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 2571. l., 184.–227. lp.), pamatojoties uz attiecīgo PSRS MP 1956. gada 15. septembra lēmumu Nr. 1286, iezīmēja Komunistiskās partijas iesaistīšanos jautājumā par attīrīšanas iekārtu izbūvi un liecina par to, ka no formāla rakstura jautājuma tas pārvērtās par patiešām nozīmīgu un pat prioritāru, kura risināšana vairs nedrīkstēja ievilkties. Aktīvajā neattīrīto notekūdeņu problēmas risināšanā tika iesaistīta arī Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, tai uzdodot veikt pētījumus par piesārņojuma ietekmi uz attiecīgo ūdenstilpņu stāvokli un to pašattīrīšanās spējām, kā arī pirmo reizi tika noteikti reālie sodi uzņēmumiem par ūdens baseinu piesārņošanu (20 kapeikas par vienu kubikmetru neattīrītu ūdeņu);

▪ ar Latvijas PSR MP 1957. gada 24. aprīļa lēmumu Nr. 219 “Par pasākumiem dabas aizsardzības pastiprināšanā” (LNA LVA, 270. f., 2. apr., 2798. l., 233.–263. lp.) Latvijas teritorijā tika ieviesta padomju tipa rezervātu sistēma, kā arī aizsargājamo augu un dzīvnieku sugu saraksts (Sarkanās grāmatas priekštecis). Par aizsargājamām teritorijām sākotnēji tika noteikti 4 rezervāti⁵, 6 upju senlejas, 4 kalni, 12 ezeri, 5 mežu masīvi, 14 ģeoloģiskie objekti, 79 parki un 3 medību lieguma rajoni; par aizsargājamām sugām – 5 augu un 12 dzīvnieku sugas, kā arī visas bišu dzimtes, visi gulbji, ērgļi, stārķi, sikspārņi, eži un visas pūces, kas ir sastopamas Latvijas teritorijā.

⁵ Ķemeru – pirmo reizi, Usmas ezera Moricsalas – atkārtoti pēc 1912. gada, Slīteres – atkārtoti pēc 1923. gada, kad tas bija pasludināts par dabas pieminekli, un Grīņu – atkārtoti pēc 1936. gada.

 СВЕТ МИНИСТРОВ СССР
 ПОСТАНОВЛЕНИЕ
 от 3 января 1953 г. № 11
 Москва, Кремль
 390, 616.0, 388.1;

О мероприятиях по борьбе с загрязнением водоемов в районах сточного значения и осадочной водонасыщенности.

Совет Министров СССР отмечает, что Министерством химической промышленности, Министерством нефтяной промышленности, Министерством сумчаной и деревоперерабатывающей промышленности, Министерством сельскохозяйственного машиностроения, Министерством цветной металлургии и Министерством черной металлургии недолголетворительно исполняют Постановления Совета Министров СССР от 31 мая 1947 г. № 1823 и от 9 февраля 1950 г. № 322 об охране водоемов от загрязнения промышленными сточными водами и строительстве сооружений для очистки этих вод.

За прошедшие 6 лет (1947-1952 годы) сооружения по очистке сточных вод построены лишь на 134 предприятиях из 371, предусмотренных указанными Постановлениями, в результате чего действующие предприятия промышленных министерств продолжают загрязнять водоемы неочищенными сточными водами, наносят большой вред воспроизводству рыбных запасов и другим отраслям народного хозяйства, а также ухудшают санитарные условия водоснабжения. Особенно сильно загрязняются водоемы вредными сточными водами предприятий химической, нефтяной, сумчаной и металлургической промышленности.

Академия наук СССР не оказывала практической помощи промышленным министерствам в деле разработки наиболее совершенных и дешевых способов очистки сточных вод.

2. Утвердить мероприятия по улучшению охраны и санитарного состояния водоемов рыбохозяйственного значения и источников водоснабжения, согласно Приложению I 23.

3. Обязать министерства, ведомства и Советы Министров союзных республик предусматривать ежегодно по согласованию с Всесоюзной государственной санитарной инспекцией в проектах планов работ государственных организаций, а также в проектах планов капитальных работ и текущих списках объектов необходимо достигнуть на проектирование и строительство сооружений для очистки сточных вод на действующих и строящихся предприятиях, а в СССР включать в планы капитального строительства особый раздел ассигнования на проведение соответствующих работ.

4. Возложить на Академию наук СССР методическое руководство научно-исследовательскими работами по изучению методов очистки и обезвреживания сточных вод и оказание практической помощи научно-исследовательским институтам, производственным лабораториям и предприятиям в этом вопросе.

5. Обязать министерства и ведомства, осуществляющие мероприятия по очистке и обезвреживанию сточных вод, представлять ежегодно к 1 августа Министерству здравоохранения СССР отчеты о ходе строительства сооружений для очистки и обезвреживания сточных вод и проведения других мероприятий, предусмотренных настоящим Постановлением.

Министерству здравоохранения СССР устанавливать контроль за ходом строительства сооружений для очистки и обезвреживания сточных вод и докладывать ежегодно к 1 сентября Совету Министров СССР о ходе выполнения настоящего Постановления.

Удостоверен
 Секретарь
 Совета Министров СССР И. Сталин
 Удостоверен
 Министр
 Управляющий делами
 Совета Министров СССР И. Пономарев

1. attēls. PSRS Ministru Padomes 1953. gada 3. janvāra lēmums Nr. 11 "Par cīņu pret zivsaimniecībai nozīmīgu ūdenstilpju un ūdensapgādes avotu piesārņojumu" (LNA LVA 270. f., 2. apr., 1843. l., 12.-14. lp., autora fotokolāža)

Savukārt 1959. gada 27. novembrī Latvijas PSR Augstākā Padome pieņēma likumu "Par dabas aizsardzību" – pirmo komplekso dabas aizsardzības likumu Latvijas vēsturē, kas, pat pēc mūsdienu vērtējumiem, "kļuva par nozīmīgu instrumentu, lai tā laikmeta realitāšu robežās apkarotu malu medniecību, ezeru un upju piesārņošanu,

nelikumīgu koku izcīršanu, arī atkritumu izgāšanu tam neparedzētās vietās” (Sprūde 2019). Likuma īstenošanai tika dibināta specializēta institūcija – LPSR MP Dabas resursu racionālās izmantošanas un aizsardzības komiteja, tomēr jau 1965. gadā tā tika likvidēta, dabas resursu aizsardzības funkcijas sadalot starp to izmantotājiem: Mežsaimniecības, Meliorācijas un ūdenssaimniecības, Lauksaimniecības ministrijām un citiem resoriem. Savukārt atbilstošo normatīvo aktu skaits krasi pieauga, no vienas puses, rādot pēc iespējas vispusīgāku normatīvo bāzi, no otras – regulējumam kļūstot arvien smagnējākam, grūtāk īstenojamam un kontrolējamam. 1968. gadā Augstākā Padome pieņēma jaunu Dabas aizsardzības likumu, un 70. gados tam sekoja vēl virkne sistematizētu likumu krājumu (kodeksu), kas diezgan pilnīgi atspoguļo tā laika oficiālās nostādnes dabas resursu aizsardzības jautājumos:

- Latvijas PSR Zemes kodekss (05.05.1970);
- Latvijas PSR Zemes dziļļu kodekss (04.06.1976);
- Latvijas PSR Ūdeņu kodekss (28.12.1976);
- Latvijas PSR Mežu kodekss (14.12.1978)⁶.

12. pants. Kolhozu un citu kooperatīvo organizāciju un to apvienību īpašumā ir ražošanas līdzekļi un cita manla, kas tiem nepieciešama statūtos noteikto uzdevumu veikšanai.

Kolhozu aizņemto zemi tiem nodod bezmaksas un beztermiņa lietošanā.

Valsts veicina kolhozu-kooperatīvu īpašuma attīstību un tuvināšanos valsts īpašumam.

Kolhoziem, kā arī citiem zemes lietotājiem ir pienākums zemi efektīvi izmantot, saudzīgi izturēties pret to un paaugstināt tās auglību.

18. pants. Tagadējās paaudzes un nākamās paaudžu interesēs Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā veic nepieciešamos pasākumus zemes un tās dziļņu, ūdens resursu, augu un dzīvnieku valsts aizsardzībai un zinātniski pamatotai, racionālai izmantošanai, gaisa un ūdens tīrības saglabāšanai, dabas bagātību atjaunošanās nodrošināšanai un cilvēka apkārtnes vides uzlabošanai.

40. pants. Latvijas PSR pilsoņiem ir tiesības uz veselības aizsardzību.

Sīs tiesības tiek nodrošinātas, bez maksas sniedzot kvalificētu medicīnisko palīdzību valsts veselības aizsardzības iestādēs; paplašinot pilsoņu ārstniecības un veselības nostiprināšanas iestāžu tīklu; attīstot un pilnveidojot drošības tehniku un ražošanas sanitāriju; veicot plašus profilakses un apkārtējās vides sanācijas pasākumus; īpaši rūpējoties par jaunās paaudzes veselību, arī aizliedzot bērnu darbu, kas nav saistīts ar mācībām un darbaudzināšanu; izvērtējot zinātniskos pētījumus, lai novērstu un samazinātu saslimstību un nodrošinātu pilsoņu ilggadēju aktīvu mūžu.

65. pants. Latvijas PSR pilsoņiem jāsaudzē daba, jāsarģā tās bagātības.

118. pants. Latvijas PSR Ministru Padome ir tiesīga izlemt visus Latvijas PSR kompetencē esošos valsts pārvaldes jautājumus, ciktāl tie saskaņā ar Konstitūciju neietilpst Latvijas PSR Augstākās Padomes un Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezīdija kompetencē.

Savu pilnvaru ietvaros Latvijas PSR Ministru Padome:

1) nodrošina tautas saimniecības, kā arī sociālās un kultūras celtniecības vadīšanu; izstrādā un veic pasākumus tautas labklājības un kultūras līmeņa celšanās nodrošināšanai, zinātnes un tehnikas attīstīšanai, dabas resursu racionālai izmantošanai un aizsardzībai; sēme pasākumus naudas un kredīta sistēmas nostiprināšanai, valsts apdrošināšanas vienotas uzskaites un statistikas sistēmas organizēšanai; piedalās vienotas cenu politikas, darba samaksas un sociālās nodrošināšanas politikas realizācijā; organizē rūpniecības, celtniecības un lauksaimniecības uzņēmumu un apvienību, transporta un sakaru uzņēmumu, kā arī citu republikas un vietējās pakļautības organizāciju un iestāžu pārvaldīšanu;

126. pants. Savu pilnvaru ietvaros vietējās Tautas deputātu padomes nodrošina kompleksu ekonomisko un sociālo attīstību to teritorijā, kontrolē, kā šajā teritorijā esošie augstākas pakļautības uzņēmumi, iestādes un organizācijas ievēro likumus; koordinē un kontrolē to darbību zemes lietošanā, dabas aizsardzībā, celtniecībā, darbaspēka resursu izmantošanā un tautas patēriņa preču ražošanā, sociālajā, kultūras, sadzīves un citās ar iedzīvotāju apkalpošanu saistītajās sfērās.

2. attēls. Apkārtējās vides aizsardzībai veltītie panti 1978. gada Latvijas PSR Konstitūcijā *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija (Pamatlikums) (1978)*. Rīga: Liesma. (8., 10., 17.–18., 23., 42.–43., 47. lpp., autora fotokolāža)

Savukārt jaunajā 1977. gada PSRS⁷ un 1978. gada Latvijas PSR⁸ pamatlikumā – Konstitūcijā – tika iekļauti seši identiskie panti, kas noteica gan katra padomju pilsoņa

⁶ Pēc: Kronītis 1982, 317.

⁷ 12., 18., 42., 67., 131., 147. pants.

⁸ 12., 18., 40., 65., 118., 126. pants.

tiesības dzīvot tīrajā, nepiesārņotajā vidē, gan *pienākumu* par to rūpēties. Tādējādi šie aspekti tika pirmo reizi atspoguļoti tik augsta līmeņa dokumentā.

Vides aizsardzības likumdošanas akti kā vēstures avoti: kritiskā analīze un izmantošanas iespējas

Protams, minēto pantu paradīšanās Konstitūcijā vēl nenozīmēja, ka dabas aizsardzībai uzreiz tiktu reāli veltīta pietiekama uzmanība – pat tāda šķietami augsta līmeņa dokuments, kļūstot par vēstures avotu, pirmkārt, arī nepretendē uz to, lai atainotu pastāvošo objektīvo realitāti, un, otrkārt, ir pakļauts zināmajiem trūkumiem, kas jo īpaši piemīt Leonīda Brežņeva (1906–1982) valdīšanas laika avotiem – tie bieži ir formāli, deklaratīvi un nereti uzdod vēlamo par reālo. Tādējādi, vērtējot šos avotus, netiek uzdots jautājums par to, *kā īstenībā bija*, turklāt visai pamatots ir jautājums par to, *kādēļ* dabas aizsardzības problēmas tika tomēr visai plaši atspoguļotas padomju tiesību aktos pat visaugstākajā līmenī, – jo kas gan teorētiski traucētu padomju varai vienkārši ignorēt šo tēmu, turpinot izvirzīt pirmajā plānā ekonomiskā un politiskā rakstura uzdevumus, ar kuriem dabas aizsardzības pasākumi nereti nonāca pretrunā?

Te ir apskatāmi vismaz trīs aspekti, kas, autoraprāt, noteica šī procesa klātesamību un īstenībā arī neizbēgamību:

1) Turpinot domu par to, ka pieņemtais likums ne obligāti reāli ietekmē objektīvo realitāti, jāuzsver, ka parasti notiek tieši otrādi – esošā realitāte daudz lielākajā mērā ietekmē viena vai cita likuma paradīšanos. Neatkarīgi no politiskā režīma un varas nesēja tajā, jebkurš likums ir esošās varas gribas izpausme – un arī Padomju Savienības gadījumā šai gribai piemita pārsvarā racionālie un izskaidrojamie pamatojumi un apsvērumi. Galvenais apsvēruma dabas aizsardzības regulēšanas sistēmas izveidei Padomju Savienībā bija pavisam vienkāršs – apkārtējas vides baiss stāvoklis un milzīgās, tostarp ekonomiska rakstura problēmas, kas bija saistītas ar tās piesārņojumu. Tas diezgan skaidri lasāms attiecīgo tiesību aktu preambulās, tāpēc no avotpētniecības viedokļa šī daļa – preambulas jeb priekšvārdi – ir arī visai vērtīgas, jo lielākā vai mazākā mērā atklāj problēmas būtību, atbildot uz jautājumu, *kāpēc* viens vai cits likums vai lēmums tika pieņemts. Būtu taču absurdi pastāvīgi pastiprināt dabas aizsardzības pasākumus un vienlaikus apgalvot, ka situācija arī nemitīgi uzlabojas vai vispār šos uzlabojumus neprasa. Tādējādi, veicot šādu vienkāršu loģisku darbību, jebkurai tiesību vēstures avotam var uzdot jautājumu, kas novedīs pētnieku pie daudz nozīmīgākas informācijas, nekā tā, *kā* tas likums darbojās vai kāda bija tā ietekme.

2) Neskatoties uz kopumā smagnējo, birokratizēto padomju valsts pārvaldes būtību, nav iespējams noliegt, ka savu jomu speciālistu un zinātnieku ietekme uz lēmumu pieņemšanu bija diezgan vērā ņemama. Likumprojektu sagatavošana nebija nekādu anonīmo birokrātu prerogatīva, un gandrīz neviena tāda likuma pieņemšana nebija iedomājama bez attiecīgo speciālistu iesaistes, kas ir atspoguļots gan zinātniskajā literatūrā un atmiņās, gan arhīvu avotos, respektīvi, Latvijas PSR MP sēžu protokolos un sarakstēs ar citām saistītajām institūcijām – parasti Valsts plānošanas komiteju, Zinātņu akadēmiju un nozaru ministrijām, kas varēja ne tikai ietekmēt likumprojektu saturu, bet arī rosināt to izstrādi vai, tieši otrādi, tos “brāķēt”. Šai sakarā kārtējo reizi jāpasvīt vispārzināms fakts, ka likumdošanas akta kā vēstures avota

analīze un kritika nav iedomājama bez tā tapšanas vēstures izsekošanas – jo tieši tādas iekšējas sarakstes nereti dot visbūtiskāko informāciju gan par aktu autoriem, gan par konkrētajiem to tapšanas apstākļiem. Protams, paturot prātā, ka izmantojot tikai Latvijas arhīvus, diemžēl, nav iespējams iegūt vissavienības līmeņa aktu tapšanas pilno ainu.

3) Kopš 20. gadsimta 60. gadiem PSRS visai aktīvi mēģināja iekļauties starptautiskajā politiskajā sistēmā, kas nozīmēja zināmo līdzdalību arī tās tiesību laukā. Pētāmās tēmas kontekstā tas izpaudās ar Padomju Savienības dalību starptautiskajās, tostarp ANO, vides aizsardzības programmās un reģionālajās iniciatīvās, piemēram, Helsinku konvencijā par Baltijas reģiona jūras vides aizsardzību (*HELCOM*), kas bija pasaulē pirmā starptautiskā vienošanās, kas veltīta jūras vides aizsardzībai pret piesārņojumu, kā arī ar virkni starptautisko vienošanu parakstīšanu un attiecīgo saistību uzņemšanu (Šteinbergs 1983, 78–83). Piemēram, 1972. gada 23. maijā Maskavā tika noslēgts ASV–PSRS nolīgums par vides aizsardzību (*U.S.–U.S.S.R. Agreement on Environmental Protection*), kuram, esot divpusējam, pēc tā laika Rietumu ekspertu atzinumiem bija pat lielāks potenciāls ietekmēt apkārtējās vides stāvokļa uzlabošanos globālajā mērogā, nekā tādām daudzpusējām starptautiskajām vienošanām kā, piemēram, ANO Stokholmas deklarācija (Merritt 1974, 276–278). Nolīgums aptvēra 11 būtiskas problēmas, kas tika risinātas 39 atsevišķu projektu ietvaros, katram no tiem bija noteikts konkrēts uzdevums un programma. Notiekošā darba rezultāti un tālākie plāni tika regulāri apspriesti Kopīgās ASV–PSRS sadarbības vides aizsardzības jomā komisijas ikgadējās sesijās (Izrael' 1976, 115). Nebūs lieki atzīmēt, ka gan nolīgums, gan minētā komisija nepārtraukti darbojās līdz pat Padomju Savienības sabrukumam, savukārt 1994. gadā uz šī nolīguma pamata tika noslēgtas identiskās vienošanās starp ASV un Krievijas Federāciju. Tādējādi, vērtējot padomju varas motīvus izstrādāt savam laikam atbilstošu vides aizsardzības tiesisko regulējumu, nevar izslēgt arī zināmo ār pasaules ietekmi, kas izpaudās gan kā konkrētie sadarbības piedāvājumi šajā sfērā, gan kā sava veida nodeva “laika garam” jeb “modes lieta”, nodarboties ar kuru bija bezmaz vai pats par sevi saprotams, it īpaši valstī, kas pamatoti pretendēja uz pasaules mēroga lielvalsts statusu.

Secinājumi

Viss iepriekš minētais, autoraprāt, ļauj izdarīt šādus secinājumus par Latvijas PSR likumdošanas aktiem dabas aizsardzības jomā kā vēstures avotu:

1) Tie veido pietiekami plašu un daudzpusīgu avotu kopumu, kas ļauj ne tikai vispusīgi tos analizēt, bet arī izsekot to attīstībai vairāk nekā 40 gadu gaitā un saiknei ar republikā notiekošajiem procesiem plašākā mērogā. Taču acīmredzams trūkums ir objektīvās grūtības piekļūt arhīviem ar līdzīgiem vissavienības mēroga aktu pirmtekstiem un pielikumiem tiem, kas liek pievērst īpašu uzmanību Latvijas arhīvu rīcībā palikušajai vietējo likumdošanas orgānu sarakstei ar “centru”;

2) Lai gan šis avots pēc savas būtības nepilnīgi atspoguļo tā laika objektīvo realitāti, tomēr bez šāda veida avota nav arī iespējams šo realitāti rekonstruēt. Šajā gadījumā galvenais jautājums avotam varētu būt par tā rašanās apstākļiem – kāda bija

tā objektīvā nepieciešamība un kādi procesi, notikumi un personības ir sekmējuši tā tapšanu; sekundārais, bet arī svarīgs – kāda tieši un cik veiksmīga bija tā īstenošana;

3) Runājot tiesisko normu implementācijas kontekstā, likumdošanas akti ir ļoti svarīgs avots salīdzinošajai analīzei – gan savstarpēji salīdzinot atsevišķu republiku aktus (piemēram, Baltijas republiku mērogā), gan arī dažādas avotu grupas. Piemēram, lietvedības dokumenti un periodikas materiāli var palīdzēt atbildēt uz jautājumu, vai šo aktu normas tika ņemtas vērā un ievērotas. Savukārt par dabas krimināltiesiskās aizsardzības aktu pielietošanu var spriest pēc tiesu prakses analīzes – balstoties uz to, var secināt, vai šī aizsardzība patiešām notika vai lielākoties “palika uz papīra” un pienācīgi nedarbojās;

4) Lai kāda būtu pētnieku un sabiedrības attieksme pret šo avotu, tas joprojām ir sava laikmeta un telpas liecība, tās juridiskās domas izpausme, kas tādu vai citādu iemeslu dēļ dominēja attiecīgajā sabiedrībā. Nav nekāda iemesla to ignorēt – gluži pretēji, būtu jāpievērš daudz lielāka vērība metodoloģijas izstrādei efektīvam darbam ar šo avotu grupu. Šķiet, ka juristiem pagaidām tas izdodas labāk nekā vēsturniekiem – vismaz savās publikācijās, kurās tiek salīdzināti spēkā esošie mūsdienu un spēku zaudējušie padomju tiesību akti, pēdējie tiek vērtēti pēc tīri utilitāriem kritērijiem, un kādu objektīvi pozitīvu momentu uzsvēršana tajos netiek uzskatīta par sliktu toni⁹.

Avotu un literatūras saraksts

Ķeruss, J., sast. (2023) *Vara un sabiedrība Latvijā (1945–1983): vēstures avotu krājums*. Sērija “Vēstures avoti augstskolai”, IX sējums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 404 lpp.

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (LNA LVA), 270. f. (Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome).

Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcija (Pamatlikums) (1978). Rīga: Liesma. 60 lpp.

Padomju Sociālistisko Republiku Savienības Konstitūcija (Pamatlikums) (1977). Rīga: Liesma. 48 lpp.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv ekonomiki (RGAE), f. 478 (Narodnyj komissariat zemledelija RSFSR).

Soglashenie mezhdru Pravitel'stvom Rossijskoj Federacii i Pravitel'stvom Soedinennyh Shtatov Ameriki o sotrudnichestve v oblasti ohrany okruzhajushhej sredy i prirodnyh resursov (23.06.1994)

⁹ Piemēram, *Dr. habil. iur.* profesors Jānis Strautmanis (1927–2002), 1999. gadā komentējot Latvijas vides tiesiskās aizsardzības transformāciju no padomju modeļa uz mūsdienu, ir atzinis: “Pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas palika spēkā bijušie padomju likumi, tie pakāpeniski tika atcelti, pieņemot parlamentā un valdībā jaunus normatīvos aktus. Tā atcēla Latvijas PSR Zemes kodeksu, Mežu kodeksu, Zemes dzīļu kodeksu. 1998. gadā Saeima pieņēma likumu, ka ar 1999. gada 1. janvāri zaudē spēku visi Latvijas PSR pastāvēšanas laikā pieņemtie likumi, to skaitā arī Ūdeņu kodekss, Likums par atmosfēras gaisa aizsardzību, Likums par dzīvnieku aizsardzību un izmantošanu. Diemžēl šo pēdējo atcelto normatīvo aktu vietā vēl nav izstrādāti un pieņemti adekvāti likumi. Rodas jautājums, kā turpmāk veidot Latvijas vides likumdošanu, kas regulētu dabas resursu racionālu izmantošanu un aizsardzību pret degradāciju” (Strautmanis 1999, 7). Tomēr drīzumā pēc tam nepieciešamība veidot nacionālo vides aizsardzības likumdošanas bāzi *no nulles* pazuda, jo 2004. gadā Latvija pievienojas Eiropas Savienībai, uzņemoties tās dalībvalstīm saistošos pienākumus vides aizsardzības jomā un gan institucionālajā, gan tiesiskajā ziņā pārņemot kopējo ES modeli ka pamatu nacionālā vides aizsardzības sistēmas modeļa izveidei.

https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/53255/ (01.08.2025).

- Gavriļins, A. (2017) *Vēstures avotu pētniecība: lekciju kurss*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 112 lpp.
- Izrael', Ju. (1976) Sovremennyyj etap sovetsko-amerikanskogo sotrudnichestva v oblasti ohrany prirodnoj sredy. Vestnik AN SSSR, No. 10: 114–118.
- Krastiņš, U. (1977) *Latvijas PSR dabas tiesiskā aizsardzība*. Rīga: Latvijas PSR Zinību biedrība, 32 lpp.
- Krastiņš, U. (1984) *Daba un krimināllikums*. Rīga: Avots. 131 lpp.
- Krastiņš, U. (1988) *Dabai nodarītais jāatlīdzina*. Rīga: Avots. 112 lpp.
- Krastiņš, U. (1997) *Ekoloģiskie noziegumi*. Rīga: LU. 41 lpp.
- Krastiņš, U. (2001) *Noziedzīgi nodarījumi pret dabas vidi*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 190 lpp.
- Kronītis, J. (1982) *Dabas aizsardzība*. Rīga: Avots, 1982, 350 lpp.
- Levits, E. (2018) Latvijas tiesību attīstība kopš 1990. gada – no padomju sistēmas uz modernu Eiropas Savienības dalībvalsts tiesību sistēmu. *Augstākās Tiesas Biļetens*, Nr. 17: 56–59.
- Merritt, W. L. (1974) The Soviet–US Environmental Protection Agreement. *Natural Resources Journal*, Vol. 14, No. 2 (April): 275–281.
- Ranka, S., sast. (2003) *Profesors Uldis Krastiņš: biobibliogrāfiskais rādītājs*. Rīga: LU Bibliotēka. 148 lpp.
- Riekstiņš, J. (2015) *Padomju impērijas koloniālā politika un Latvijas kolonizācija: 1940–1990*. Rīga: Tieslietu ministrija. 200 lpp.
- Sprūde, V. (2019) 1959. gada 27. novembrī. Dabas aizsardzība – “patriotisks pienākums”. *LA.lv*, 27. nov. <https://www.la.lv/si-diena-vesture-100> (01.08.2025).
- Strautmanis, J. (1999) Par Latvijas vides likumdošanu. *Latvijas Vēstnesis*, 1. apr.: 1, 7.
- Šteinbergs, V., u. c. (1983) *Daba. Cilvēks. Sabiedrība: Ekoloģijas sociālie aspekti*. Rīga: Zinātne, 1983, 239 lpp.
- Upmalis, I. (2020) *Latvija – PSRS impērijas militarizētā kolonija*. Rīga: Jumava. 343 lpp.
- Weiner, D. (2000) *Models of Nature: Ecology, Conservation, and Cultural Revolution in Soviet Russia* (2nd ed.). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 336 p.